

<https://doi.org/10.62837/2025.3.396>

MƏHYƏDDİNOVA KÖNÜL MƏHƏRRƏM
Bakı Dövlət Universiteti
email : konul.mahyaddinova.m@bsu.edu.az

MİLLİ VƏ ALINMA İXTİSARLARIN DİLDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər Azərbaycan dili, ixtisar sözlər, tələffüz, model, termin, mürəkkəb ixtisarlar, bədii ədəbiyyat.

Mürəkkəb adların ixtisarı XIX əsrdən başlayaraq işlədilməyə başladı. Üç əsrə yaxın ixtisarlar getdikcə çoxalmış, onların müxtəlif modelləri formalaşmışdır. Yazıda işlənən ixtisarlar yerə qənaət və az enerji sərfi baxımından əhəmiyyət kəsb edirsə, mürəkkəb adların ixtisarı daha çox faydalıdır. Odur ki, mürəkkəb adlar ixtisar ediləndə cümlədə sözlər on dəfələrlə qısaldılır və qısa bir vaxtda çox informasiya verilir. Həm yazı, həm də tələffüz asanlaşır.

Mürəkkəb ixtisarlar yalnız mətbuat səhifələrində, reklamlarda deyil, **bədii ədəbiyyatda** və dövrü mətbuatda da belə ixtisarlara rast gəlirik. Bu isə **poeziyada** heca düzəldilməsinə xidmət edir və sözün əvəzləyicisi kimi işlənir.

Cənab katib,

BMT-nin baş katibi!

Ruhi incə, qəlbi kövrək, özü həssas,

Bir millətin sözlərinə.

Lap yaxından gəl qulaq as!

Zəlimxan Yaqub

Dumanlı payız günlərinin birində kolxozçulara MTS işçiləri, “Körpü çuxura” yürüş elədilər (Əli Vəliyev).

Asaq o al bayrağı BMT qarşısında

Dalğalanan Al-əlvan

Bayraqların önündə.

Bəxtiyar Vahabzadə

İnsan adlarında, təxəllüslərdə baş hərflər götürülür və nöqtə qoyulur. Məsələn: Ə.Nəzmi (Əli Nəzmi), R.Rza (Rəsul Rza), M.Şəhriyar (Məhəmmədhüseyn Şəhriyar), M.S.Ordubadi (Məmməd Səid Ordubadi), K.V.Nərimanoğlu (Kamil Vəli Nərimanoğlu) və s.

Adın əvvəlində “mirzə”, “seyid” sözləri gələrsə, onların da baş hərfləri qalmaqla nöqtə qoyulur. Məsələn: S.Ə.Şirvani (Seyid Əzim Şirvani), M.Ş. Vazeh (Mirzə Şəfi Vazeh), M.Ə.Sabir (Mirzə Ələkbər Sabir), M.Ə.Möcüz (Mirzə Əli Möcüz) və s.

Belə məqamda adın baş hərfi yazılmaya da bilər. Məsələn: S.Hüseyn (Seyid Hüseyn), M.Adıgözəlbəy (Mirzə Adıgözəlbəy), M.İbrahimov (Mirzə İbrahimov).

Adların qarşısında “bəy”, “ağa”, sözləri gələrsə, həmin sözlər yazılmır və yalnız baş hərfin ixtisarı qalır. Məsələn: N.Vəzirov (Nəcəf bəy Vəzirov), Ə.Haqverdiyev (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev), H.Zərdabi (Həsən bəy Zərdabi).

Dilimizdə bir sıra sadə və mürəkkəb ixtisarlar olduğundan, onların müxtəlif növləridə vardır. Hər iki ixtisarların yalnız baş hərfləri yazılır. Ümumi mənalı sözlərə aid aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik: Bunların da bəziləri böyük, bəziləri isə kiçik hərflə yazılır. Böyük hərflərlə yazılanlar: R (rels), A (anten), B (aviasiya benzini), C (Cənub), D (durbin), M (Metro), Ə (əlahiddə), G (gücləndirici), K (katod) və s.

Kiçik hərflərlə yazılanlar: k (kənd), ş (şəhər), r (rayon), k (komandir), h (hektar), s (sentner), q (qram), q (qeyd), l (litr), m (metr) və s.

Ümumi mənalı ixtisarlara fənnlər üzrə tərtib edilmiş və yaxud da yazılmış əsərlərdə rast gəlirik. Bir neçə nümunə göstərək. Ayrı-ayrı fənlərin üzrə onların ixtisarında nöqtə işarəsi qoyulur: anat (anatomiya), arxeol. (arxeologiya), astr. (astronomiya), biol (biologiya), bot. (botanika), coğr. (coğrafiya), dilçi. (dilçilik), etnoqr. (etnoqrafiya), fiz. (fizika), geol. (geologiya), mex. (mexanika), tib. (tibbi termin), zool. (zologiya) və s.

Araşdırmalar göstərir ki, dilçilik üzrə ixtisar sözlər üstünlük təşkil edir. Bunu aşağıdakı sözlərdə rast gəlirik: sırf dilçiliklə bağlı terminlərdə. Məsələn: a. (adlıq hal), bağl. (bağlayıcı), əd. (ədat), əvəz. (əvəzlik), f. bağ. (feili bağlama), f. is. (feili isim), f. sif. (feili sifət), xəb. (xəbər), icb. (icbar növ), is. (isim), qoş. (qoşma), sif. (sifət), f. (feil), z. (zərf) və s. b) sözün hansı dilə məxsus olduğu sözün ixtisarı. Məsələn: alm. (almanca), ər. (ərəbcə), fars. (farsca), fr. (fransızca), ing. (ingiliscə), isp. (ispanca), ital. (italyanca), özb. (özbəkca), pol. (polyakca), rus. (rusca), yun. (yunanca), lat. (latınca) və s.

Xüsusi mənalı ixtisarlarda baş hərf götürülür və nöqtə qoyulur. Bu cür ixtisarlara aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik: B. (Bakı), S. (Sumqayıt), X. (Xankəndi), T. (Təbriz), A. (Ankara) və s.

Bir qrup ixtisarlar vardır ki, onların tələffüzü heca əsasında olur. Bu heca əsasında tələffüz adlanır. Bu da bir neçə modeldə özünü göstərir:

a) sait və samitdən ibarət olan iki hecalı ixtisarlar:

A-TA (Azərbaycan-Türkiyə Agentliyi)

A-PU (Azərbaycan Pedaqoji Universiteti)

Ə-DA (Əlillərin Dizayn Assosiasiyası)

İ-Tİ (İctimai Təhlükəsizlik İdarəsi).

b) Sait-samit və sait-samitdən ibarət olan ixtisarlar:

ATƏT A-TƏT Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı

ƏDİB Ə-DİB Ədəbiyyat, dil və incəsənət bölməsi

İŞİD İ-ŞİD İraq və şam İslam Dövləti

ABƏS (A-BƏS) – Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti.

c) Sait-samit və samit saitdən ibarət olanlar:

AFFA (AF-FA) Azərbaycan Futbol Federasiyası Assosiasiyası

İZÇA (İZ-ÇA) İnvestisiya Zəmanətləri üzrə çox hərfli agentlik

ç) Samit-sait və samitdən ibarət olanlar:

KİV (KİV) – Kütləvi İnformasiya Vasitələri

HİK (HİK) – Həmkarlar İttifaqlar Konfederasiyası

MİF (MİF) – Müəssisələrin İnkişaf Fondu

MİT (MİT) – Milli İntizam Partiyası (Türkiyədə) və s.

d) İki sait və bir samitdən ibarət olanlar:

OİK (O-İK) – Ordu İdman Klubu

İƏT (İ-ƏT) İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı

İƏK (İ-ƏK) İslam Əmək Koloniyası

İİR (İ-İR) İran İslam Respublikası

İİA (İ-İA) İqtisadi İnkişaf Assosiasiyası

Qeyd edək ki, “K” hərfi dilimizdə iki cür tələffüz olunur: “ke” və “ka”

Azərbaycan sözlərində “ke” kimi, alınma sözlərdə “ka” kimi tələffüz olunur.

Sözlərin ixtisarında da bu cür deyilir:

a) “Ke” kimi tələffüz olunanlar:

BKİ (Be-Ke-İ) Baş kəşfiyyat İdarəsi

DK Qİ (De-ke, Qİ) – Dənizdə Kəşfiyyat Qazma İdarəsi

KDQ (Ke-De-Qe) Kitabı-Dədə Qorqud

KFT (Ke-Fe-Te) Kəndli Fermer Təsərrüfatı

KLİ (Ke-Li) Keyfiyyət və Lisenziya İdarəsi

KTN (Ke-Te: N) Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

b) “Ka” kimi tələffüz olunanlar: Bura, əsasən, alınma mürəkkəb ixtisarlara aiddir:

KP-(Ka-Pe) – Kommunist Partiyası

KXDR (Ka-Xe-De:R) – Koreya Xalq Demokratik Respublikası

KXR (Ka-Xe:R) – Konqo xalq Partiyası

KMBİ (Ka-eM- Bi) – Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi

KSB (Ka-Se-Be) Konstitusiyaya Seçki bloku

RDGK (eR-De-Ge-Ka) – Respublika Dövlət Gömrük Komitəsi

Müasir Azərbaycan dilində ixtisarlara müəyyən bir hissəsini də başqa dillərdən alınan mürəkkəb birləşmələr təşkil edir: İngilis, alman, fransız, rus və başqa dillərdən alınmaların açıqlaması həmin dildə olmaqla dilimizə tərcüməsini də vermək vacibdir. Çünki onların tərcüməsini həmin dili bilməyən oxucular heç cür başa düşə bilmir. Bütün bunlar mətbuat səhifələri ilə yayılır və ictimaiyyətə çatdırılır.

Bu dillər içərisində ingilis dilindən alınmalarda daha çox təsadüf edirik:

ABS (A-Be-Se) – Amerika Radioverilişlərin Şirkəti (American Broadcasting System).

FAİ (FA-İ) – Beynəlxalq Aviasiya Federasiyası FAI - Federation aeronatigne Internationale

FEİ (FE-i) Beynəlxalq Atıcılıq Federasiyası FEI – Federation Equestre Internationale.

İAF (İ-AF) – Beynəlxalq Astronavtika Federasiyası. IAF – International Astronautical Federation.

İSO (İ-SO) Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı. ISO – International Organisation for Standardization.

OPEK (O-PE-K) – Neft İxrac Edən Ölkələrin Təşkilatı (The Organisation of the Petroleum Exporting Countries).

SEATO (Se-E-ATO) – Cənub-Şərqi Asiya Müqaviləsi Təşkilatı (Sout-Fast Asia Treaty Organisation)

TANAP (TA-NAP) Frans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (Frans Anatolian Natural Qaz Pipeline)

Fransız alınmaları. Misal:

FİJ (FİJ) – Beynəlxalq Gimnastika Federasiyası. FIG – Federation Internationale de Gumnastige

FİJD (FİJ-De) Beynəlxalq Dama Federasiyası. FJJD- Federation Internationale du Jeu de Dames.

FİS U (Fİ-SU) Beynəlxalq Universitet İdmanı Federasiyası FİSY – Federation Internationale des sportes Universitaires.

UEFA (U-E-FA) – Avropa Futbol Cəmiyyətləri İttifaqı (Union des Associations Europeennes de Football) və s.

c) Rus alınmaları. Misal:

JAKT (JAK-Te) Mənzil icarə kooperativ şirkəti (Жилищно арендное кооперативное общество).

NLO (eN-LO) naməlum uçan obyekt (неопознанный летающий объект NUO).

OMON (O-MON) Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstəsi (Отряд мобильный особого назначения).

ORT (O- eR-Te) Rusiya İctimai Televiziyası (Общественное Российское Телевидение).

ç) Alman alınmaları: Misal:

BMV (Be-M-Ve) Bavariya maşınqayırma zavodları (Bayrische Motoronwerke).

SS (Se-Se) mühafizə dəstələri (Schutz staffeln (Hitler Almaniyasında).

SATUS (SA-TUS) İsveçrə Fəhlə İdman-Gimnastika İttifaqı (Schweizerischer Arbeiter – Turn und Sportferein).

Bu cür nümunələr çox göstərmək olar. Onu qeyd edək ki, bütün dünya dillərində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilində də durmadan artmaqda davam edən belə alınmalar Azərbaycan dilinin ixtisarlar lüğətinin zənginləşməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. N.Seyidəliyev və başqalar “İxtisarlar lüğəti” Bakı, “Elm” 2019-232 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006- 744 səh.
3. Heinz Koblichke. Großes Abkürzungsbuch: Abkürzungen –Kurzwörter-Zeichen Symbole. Leipzig, 1980 - 508 səh.

XÜLASƏ

Məqalədə həm Azərbaycan dilində mövcud olan həm də xarici alınma ixtisarlarda sözlərin ifadəsindən bəhs edilir. Mürəkkəb ixtisarlara bəzi hallarda bədii ədəbiyyatda da rast gəlmək olur. Bu haqda xeyli nümunə də verilmişdir.

Burada da həm adlarda, həm də tələffüzlərdə işlənən ixtisarlar haqqında məlumat verilir. Ümumi mənalı ixtisarlara fənlər üzrə tərtib edilmiş və yaxud da yazılmış müxtəlif əsərlərdə də rast gəlirik.

Dilimizdə alınma ixtisarlara coğrafiyası kifayət qədər genişdir. Həmin mürəkkəb ixtisarlara ingilis, alman, fransız, rus və başqa dillərdən alınmalara aid məqalədə nümunələr göstərilmişdir.

Mahyaddinova Konul Maharram

THE EXPRESSION OF NATIVE AND BORROWED ABBREVIATIONS IN LANGUAGE SUMMARY

The article discusses the expression of words in abbreviations that exist both in the Azerbaijani language and those borrowed from foreign languages. In certain cases, complex abbreviations can also be encountered in literary works, with numerous examples provided to illustrate this.

The article further presents information on abbreviations used in both proper names and pronunciation. Abbreviations with general meanings are also found in various works compiled or written according to academic disciplines.

The geographical scope of borrowed abbreviations in the Azerbaijani language is quite broad. The article provides examples of complex abbreviations borrowed from English, German, French, Russian, and other languages.

Keywords: Azerbaijani language, abbreviations, pronunciation, model, term, complex abbreviations, literary literature.

Махьяддинова Кенуль Магеррам кызы

**ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ЗАИМСТВОВАННЫХ
СОКРАЩЕНИЙ В ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются как существующие в азербайджанском языке, так и заимствованные из других языков сокращения. В некоторых случаях сложные аббревиатуры встречаются и в художественной литературе, чему приведено немало примеров.

Также в работе приводятся сведения об аббревиатурах, употребляемых как в названиях, так и в произношении. Сокращения с общим значением можно встретить в различных произведениях, составленных или написанных по предметным дисциплинам.

География заимствованных сокращений в нашем языке достаточно широка. В статье представлены примеры сложных сокращений, заимствованных из английского, немецкого, французского, русского и других языков.

Ключевые слова: азербайджанский язык, сокращения, произношение, модель, термин, сложные сокращения, художественная литература.

ƏDƏBİYYAT

4. N.Seyidəliyev və başqalar “İxtisarlar lüğəti” Bakı, “Elm” 2019-232 səh.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006- 744 səh.
6. Heinz Koblichke. Großes Abkürzungsbuch: Abkürzungen –Kurzwörter-Zeichen Symbole. Leipzig, 1980 - 508 səh.

Rəyçi: Bakı Dövlət Univesitetinin Təbiət Fakültələri üzrə İngilis dili kafedrasının müdiri, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, proffessor Abbas Abbasov